

Andrzej STROYNOWSKI
Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

Osiemnastowieczne sejmiki wielkopolskie w świetle najnowszych badań

(Witold Filipczak, *Życie sejmikowe prowincji wielkopolskiej w latach 1780–1786*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2012, ISBN 9788375257632, ss. 674; Michał Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy województw poznańskiego i kaliskiego w latach 1696–1732*, Poznań 2010, ISBN 9788371776687, ss. 444)

W ostatnich latach nastąpił rozkwit badań nad funkcjonowaniem sejmików w dawnej Rzeczypospolitej. Tu szczególnie widoczny postęp wiedzy o ich funkcjonowaniu odnosi się do osiemnastowiecznej Wielkopolski. Jest to zasługą głównie dwóch badaczy: Witolda Filipczaka i Michała Zwierzykowskiego. Pierwszy z nich związany jest z Uniwersytetem Łódzkim, a drugi z Uniwersytetem Poznańskim. To zaangażowanie profesorów z różnych ośrodków naukowych powinno w przyszłości przynieść rozwój tego nurtu badań historycznych, tak ważnego dla poznania samorządu w dawnej Rzeczypospolitej, bez ograniczania się już tylko do Wielkopolski. Prezentowane tu książki stanowią cenne nakreślenie perspektywy badawczej, jak też wskazanie metod opracowania i analizy źródeł.

Przystępując do omówienia tych prac, ściśle związanych z obszarem Wielkopolski, ale różnych prezentowanym okresem jej osiemnastowiecznych dziejów, zacząć wypada od książki Michała Zwierzykowskiego, jako zajmującego się wcześniejszą epoką, bo czasami panowania Augusta II. Prezentowaną tu książkę poprzedziły jego bardziej szczegółowe studia¹ oraz edycja źródeł do te-

¹ M. Zwierzykowski, *Komisja Skarbowa Poznańska. Z dziejów sejmikowej administracji i sądownictwa skarbowego w Wielkopolsce w XVII–XVIII wieku*, Poznań 2003, ss. 428; idem,

go zagadnienia². W efekcie ta książka jest uwieńczeniem długiego procesu badań źródłowych, które pozwoliły na ostateczne przedstawienie problematyki samorządu sejmikowego województw poznańskiego i kaliskiego w latach 1696–1732 w sposób syntetyczny, bez zbędnego wchodzenia w szczegóły, z którymi zapoznać się można we wcześniej wydanych aktach sejmikowych. To duża zaleta tej książki, która nie nuży, lecz tylko zmusza do refleksji, do wgłębienia się w poruszane problemy. Sprzyja temu przyjęty układ treści książki, podzielonej na: wstęp, część pierwszą *Samorząd sejmikowy – zakres, organizacja i funkcjonowanie*, część drugą *Dzieje polityczne sejmiku* i zakończenie oraz aneksy. Ten układ pozwolił na wyraźne rozdzielenie problemów teoretycznych (w tym specyfiki wielkopolskiej) od prezentacji samych dziejów sejmików, czy ściślej – ich politycznego aspektu. Każda z tych części podzielona została na rozdziały, o różnej objętości i wewnętrznej strukturze. O ile część pierwsza podzielona została na trzy rozdziały merytoryczne (1. *Terytorium sejmikowe i miejsce obrad*, 2. *Organizacja samorządu sejmikowego*, 3. *Funkcjonowanie samorządu sejmikowego*), z wydzielonymi podrozdziałami i punktami, o tyle część druga składa się z dziewięciu rozdziałów w układzie chronologicznym (1. *Bezkrólewie 1696–1697*, 2. *Wojna domowa 1697–1698*, 3. *Krótki pokój 1699–1702*, 4. *Początek konfliktu ze Szwecją 1702–1703*, 5. *Konflikt wewnętrzny i dwukrólewie 1703–1709*, 6. *Na drodze do konfederacji 1710–1716*, 7. *Udział w konfederacji tarnogrodzkiej i Sejm Niemy 1716–1717*, 8. *Pokojowa stabilizacja 1718–1727*, 9. *Schyłek panowania Augusta II i nowa sytuacja polityczna 1728–1732*). Można tu oczywiście zastanawiać się nad sensem tak szczegółowego podziału części drugiej, nad wyodrębnieniem w stosunkowo krótkim okresie 36 lat aż 9 podokresów. Pomijając zasadność aż tak drobiazgowego podziału, uzyskaliśmy jednak dzięki temu możliwość śledzenia wydarzeń w bardzo krótkich przedziałach (ograniczających się nawet do zaledwie jednego roku), co niewątpliwie ułatwia poszukiwanie informacji interesujących czytelnika.

Część pierwsza tej książki stanowi istotne teoretyczne wprowadzenie do podejmowanej problematyki. Pomijając określenie specyfiki województw wielkopolskich, istotne jest tu wyraźne usystematyzowanie pojęć: samorząd szlachecki, samorząd sejmikowy, sejmik, które nie są zamiennikami, lecz mają ściśle określoną hierarchię. Podobnie ważne jest wskazanie, że o ile zgromadzenia sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego z reguły zbierały się w Środzie, to

---

Funkcjonowanie samorządu województw poznańskiego i kaliskiego od XVI do XVIII wieku, [w:] *Sejmik wielkopolski*, red. A. Kamieński, Jarocin – Szczecin 2008, s. 19–33; idem, *Sejmik województw poznańskiego i kaliskiego w latach 1696–1702*, [w:] *Scripta Minora*, t. 4, red. B. Lapis, Poznań 2006, s. 403–492.

² *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. Lata 1696–1732*, wyd. M. Zwierzykowski, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2008, ss. 1201; M. Zwierzykowski, *Wydawanie akt sejmikowych Rzeczypospolitej szlacheckiej – dorobek edytorski oraz refleksje nad klasyfikacją źródeł do dziejów osiemnastowiecznych sejmików*, „Wiek Oświecenia”, t. 27, s. 26–45.

już Komisja Skarbowa Poznańska, realizująca zadania finansowe tych województw, miała swoją siedzibę w Poznaniu. W pełni uzasadnione jest tu wprowadzenie cezury 1717 roku w funkcjonowaniu samorządu sejmikowego, który od tego momentu utracił znaczną część swoich uprawnień, w tym głównie skarbowe. Na szczęście szlachta wielkopolska zachowała swoją Komisję Skarbową, co okazało się szczególnie istotne w obliczu paraliżu funkcjonowania sejmów na skutek masowego ich zrywania. W przeciwieństwie do sejmów, zgromadzenia sejmikowe w Wielkopolsce były zrywane stosunkowo rzadko, bo tylko 46 z 206 wołanych, w tym 16 sejmików gospodarskich, uznawanych przez szlachtę za zbędne wobec istnienia Komisji Skarbowej Poznańskiej. Do trwałości sejmików przyczyniało się częste wykorzystywanie limitowania ich obrad, które niestety zostało zakazane w 1717 roku z inicjatywy Augusta II, w ramach jego walki z opozycją wielkopolską. W rezultacie doszło do upowszechnienia się praktyki zrywania obrad sejmikowych, do praktycznego sparaliżowania samorządu szlacheckiego, również poprzez ograniczenie częstotliwości zwoływania sejmików, o czym świadczy ilość tych zgromadzeń: 151 do 1716 roku, wobec 55 po 1717 (s. 117, 335). Równie cenne, bo oparte na szczegółowej analizie źródłowej, są informacje o frekwencji na zgromadzeniach sejmikowych. Z reguły przybywało kilkaset osób (na przykład w 1703 tylko 400 szlachty), ale już na zgromadzeniu zbrojnym w Nakwaszynie stawiło się 6 tysięcy. Wskazano tu również, że dane z materiałów sejmikowych różnią się dość znacznie od doniesień prasowych, z reguły podających znacznie wyższą frekwencję szlachty (s. 97–98). Przy omawianiu tematyki obrad sejmikowych podkreślone zostały kompetencje polityczne sejmików, o których często zapominają historycy ustroju (s. 100).

Część druga książki Michała Zwierzykowskiego oparta została na bardzo szerokim wachlarzu źródeł, pochodzących nie tylko z materiałów sejmikowych, ale też z różnych, niekoniecznie oficjalnych, relacji. Dzięki temu plastycznie ukazany został obraz walk i sporów politycznych, wynikających nie tylko z ogólnych podziałów, ale również z osobistych animozji, które prowadziły nawet do wydobycia szabel na sejmiku deputackim w 1698 roku przez młodych kasztelanów: śremskiego Adama Naramowskiego i nakielskiego Adama Gruszczyńskiego. Do tumultów i ogólnego wydobycia szabel dochodziło zresztą częściej, jak chociażby na sejmiku relacyjnym w 1699 roku (s. 157, 162). Obok tych wydarzeń, niezbyt chwalebnych dla kultury sejmikującej szlachty, również zaznaczone zostały przykłady jej wysokiej świadomości politycznej. Tu szlachta wielkopolska wykazała, w przeciwieństwie do Augusta II, świadomość zagrożenia dla Rzeczypospolitej w przypadku wplątania się w wojnę z Karolem XII. Była nawet gotowa zbrojnie przeciwstawić się przemarszowi wojsk saskich w kierunku Inflant (s. 164). Na efektywność prac sejmikowych negatywnie wpływała jednak ogólna sytuacja polityczna Rzeczypospolitej oraz długotrwała opozycja wielkopolskiej szlachty wobec Augusta II. Z jednej strony wojenna sytuacja, przemarsze wojsk i klęski elementarne w pierwszych latach panowania

Augusta II zmuszały szlachtę do bardzo częstego zwoływania sejmików, nawet po kilkanaście razy w roku, co wiązało się też z trudnością egzekucji swoich postanowień. Z drugiej jednak strony po 1717 roku ten samorząd został ograniczony w sposób zasadniczy i w rezultacie pozostały już tylko zgromadzenia gospodarskie, deputackie i poselskie oraz coraz rzadziej zwoływane relacyjne. W dodatku te sejmy związane z funkcjonowaniem sejmu były zrywane w latach 1720, 1726 i 1730. Ten brak reprezentacji wielkopolskiej na tych sejmach owocował spadkiem znaczenia Wielkopolski, który miał wyrazić się w pomijaniu jej, aż do czasów stanisławowskich, przy nominacjach na urzędy ministerialne (s. 336–337).

Znacznie późniejszemu okresowi funkcjonowania sejmików, bo czasom panowania Stanisława Augusta, ściślej zaś dobie sejmów zwyczajnych lat 1780–1786³, poświęcona jest książka Witolda Filipczaka. Tu również spotykamy się z pracą, którą poprzedziły wcześniejsze badania nad dziejami sejmików w szeroko rozumianej Wielkopolsce⁴. Wykorzystane też zostały jego studia nad funkcjonowaniem życia sejmikowego w innych regionach Rzeczypospolitej⁵. Różni się ona jednak od omawianej tu wcześniej pracy swoim zasięgiem terytorialnym, ponieważ prócz obszarów województw poznańskiego i kaliskiego (z wydzielonym z nich już wówczas gnieźnieńskim, omówionych szczegółowo w rozdziale II), obejmuje również pozostałe województwa wielkopolskie. Tu jednak należy zgłosić wątpliwość do tytułu tej książki, który sugeruje objęcie badaniami całej *provincji* wielkopolskiej, chociaż ostatecznie pominięte zostało Mazowsze, czyli województwa: mazowieckie, rawskie i płockie. W efekcie w książce omówiona została sytuacja tylko w siedmiu z dziesięciu województw wchodzących wówczas (po pierwszym rozbiórce) w skład prowincji wielkopolskiej. Tak zawężone ujęcie terytorium Wielkopolski jest niezgodne z osiemnastowiecznym podziałem Rzeczypospolitej na trzy prowincje. Pomijając ten problem tytułu, należy podkreślić, że książka w pełni oddaje obraz życia sejmikowego Wielkopolski właściwej. Daje to pełną możliwość przeanalizowania różnic w funkcjonowaniu sejmików za czasów Augusta II i w sporej części panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego. Książka Witolda Filipczaka obejmuje mniej znany fragment czasów panowania ostatniego króla. Relatywnie słaba znajomość tego okresu,

³ Należy jednak przesunąć datę początkową na rok 1778, uwzględniając jego wcześniejszą, wydaną drukiem, pracę doktorską, W. Filipczak, *Sejm 1778 roku*, Wydawnictwo Semper, Warszawa 2000, ss. 362.

⁴ W. Filipczak, *Aktywność sejmikowa regalistów w województwie rawskim w latach 1780–1786*, „Rocznik Łódzki” 2010, t. 57, s. 11–39; idem, *Sejmiki województwa płockiego 1780–1786*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2006, R. VIII, nr 2, s. 23–62; idem, *Sejmiki ziemi czerskiej 1780–1786*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2010, R. IX, nr 1, s. 139–179.

⁵ W. Filipczak, *Ekonomie litewskie w polityce sejmikowej Stanisława Augusta po upadku Antoniego Tyzenhauza (1780–1783)*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2006, R. V, nr 1(9), s. 235–276; idem, *Stronictwo regalistyczne w województwie kijowskim 1780–1782*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2009, R. VIII, nr 1, s. 79–104.

zwłaszcza zaś problematyki sejmikowej, wynika z faktu koncentrowania się badaczy na wydarzeniach w centrum życia politycznego, czy na kwestii uzależnienia Rzeczypospolitej od Rosji. Na unikanie przez historyków podjętej w rozprawie habilitacyjnej tematyki wpływała niewątpliwie sytuacja Rzeczypospolitej, zmuszonej do okresowego pogodzenia się z obcą protekcją i rezygnacji z podejmowania prób poważniejszych reform. Stąd sejmy tego okresu noszą miano „jałowych”. W tej sytuacji podjęcie trudu uzupełnienia tak widocznej luki badawczej jest ze wszech miar uzasadnione. W dodatku przyjęta została koncepcja szerokiego ujęcia problematyki życia sejmikowego w powiązaniu z funkcjonowaniem parlamentaryzmu i ogólną sytuacją w Rzeczypospolitej.

Lekturę książki ułatwia logiczny układ, gdzie rozważania sejmikowe zgrupowanie zostały w czterech rozdziałach, odpowiadających ówczesnemu podziałowi polityczno-administracyjnemu na: Wielkopolskę właściwą (województwa poznańskie, kaliskie i gnieźnieńskie), województwo sieradzkie z ziemią wieluńską, województwo łęczyckie, Kujawy (województwa brzesko-kujawskie, inowrocławskie i ziemia dobrzyńska). Ten podział na cztery zasadnicze rozdziały pozwolił na pełne zaprezentowanie życia sejmikowego, układu sił politycznych i interesów partykularnych, zdecydowanie odmiennych na każdym z tych obszarów. Szkoda jednak, że w tych czterech rozdziałach merytorycznych nie zastosowano podziałów wewnętrznych, by zdecydowanie ułatwić korzystanie ze zgromadzonego materiału. Bez tych podziałów trzeba niestety czytać cały rozdział, by odnaleźć interesującą kwestię. Całość poprzedził bardzo szeroko ujęty rozdział wstępny, w którym na 160 stronach otrzymujemy obraz zmian sytuacji politycznej w Rzeczypospolitej w latach 1780–1786, który wewnętrznie podzielony został na kolejne dwulecia, poprzedzające „wolne” sejmy z tych lat. Znalazła się w nim również charakterystyka partii dworskiej i opozycji. Uzupełnieniem tych pięciu rozdziałów pracy jest wstęp, w którym scharakteryzowane zostały źródła, literatura, cele i metody badawcze oraz uzasadnienie przyjętej koncepcji tej rozprawy. Skromne objętościowo – przynajmniej w porównaniu do 670 stron całości – zakończenie stanowi podsumowanie rozważań, w którym znalazły się jednak ważne konstatacje.

W każdym z czterech zasadniczych rozdziałów przedstawiona została charakterystyka sejmików, a w chronologicznym układzie ukazane zostały: przygotowania, przebieg i rezultaty kolejnych akcji sejmikowych, wraz z analizą wyników wyborów (deputatów, kandydatów do urzędniczego awansu i posłów) i treści instrukcji poselskich. Spośród omawianych tu zgromadzeń sejmikowych jednak najwyższe zainteresowanie Autora budziły sejmy przedsejmowe, jako najważniejsze z politycznego punktu widzenia, jak też dające podstawę do badania postaw posłów szlacheckich już w czasie obrad sejmowych. Tu bardzo ciekawe okazały się charakterystyki poszczególnych posłów, zwłaszcza zaś analiza ich aktywności w izbie poselskiej i zgodności wygłaszanych tam poglądów z zaleceniami instrukcji. Przedstawiona też została kwestia organizacji zgromadzeń

sejmikowych. Tu szczególnie ciekawe są informacje o problemach związanych z wyborem miejsca obrad, zagajaniem i ich prowadzeniem. Uwzględniona też została mniej widowiskowa procedura spisywania instrukcji i laudów sejmikowych.

Całość tych rozważań oparta została na bogatej bazie źródłowej. Oczywiście podstawą stały się źródła wytwarzane przez sejmiki: instrukcje, lauda, uniwersały i manifesty, rozproszone po księgach sądowych. Do tego doszła korespondencja (króla i magnatów świeckich i duchownych), przechowywana w różnych archiwach. Dla przeanalizowania postawy posłów na kolejnych sejmach posłużyły diariusze i zbiory mów sejmowych. Pomocne było również wykorzystanie w tej rozprawie tzw. Metryki Litewskiej, w której znajdują się akta Rady Nieustającej. Ciekawym uzupełnieniem tej bazy źródłowej, częściowo weryfikującym oficjalne dokumenty sejmikowe, stała się lektura pamiętników i prasy, głównie pisanej. Ta bogata baza źródłowa stanowi o wartości rozprawy, gdzie niemal każde zdanie jest udokumentowane. Wymagało to zapoznania się ze zbiorami Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie oraz w archiwach państwowych w Poznaniu, Łodzi, Toruniu oraz w Krakowie i Lublinie, a także w zbiorach rękopisów bibliotek: Czartoryskich, Jagiellońskiej, Kórnickiej, Narodowej, Raczyńskich, Ossolińskich i im. Zielińskich w Płocku. Istotne jest również to, że materiały źródłowe były stale konfrontowane z literaturą przedmiotu, która wydaje się niemal kompletna, chociaż do niektórych książek i artykułów nie udało się dotrzeć, co nie jest winą badacza, ale istniejącego systemu wydawniczego, preferującego skandalicznie niskie nakłady prac naukowych. Są to jednak braki niezbyt istotne wobec ilości zgromadzonej i wykorzystanej literatury, dającej obraz stanu badań. Czasem jednak ten zasób informacji źródłowych i zaczerpniętych z literatury przedmiotu wydaje się obciążać narrację nadmiarem szczegółowości, co ujawnia się zwłaszcza w rozdziale I, który miał tylko wprowadzić w problematykę wydarzeń politycznych lat 1778–1786. W dodatku znalazły się tam szczegółowe opisy zgromadzeń sejmikowych z obszarów całej Rzeczypospolitej, co nie zawsze wiąże się z sytuacją w Wielkopolsce (s. 124–125). Natomiast ta masa szczegółów i drobiazgowość w dokumentowaniu informacji i twierdzeń stanowi o wartości kolejnych rozdziałów merytorycznych, dając pełny obraz życia sejmikowego Wielkopolski. Pozwala to na dokładne zapoznanie się z wynikami wszystkich wyborów, które zostały też czytelnie zaprezentowane w licznych tabelach, chociaż przeszkadza brak ich wykazu. Otrzymujemy również wgląd w świat intryg i powiązań, często skrywanych przed opinią publiczną (s. 350–352). W sumie – uwzględniając nawet przedstawiane powyżej uwagi krytyczne – książkę Witolda Filipczaka należy uznać za istotną dla poznania funkcjonowania sejmików wielkopolskich w epoce stanisławowskiej, dającą najpełniejsze przedstawienia postaw politycznych społeczeństwa szlacheckiego województw wielkopolskich w tym okresie. Dzięki niej można poznać drogi awansu politycznego i majątkowego, a także ich zależność od umiejętnego wpisania się w system rządów królewsko-ambadorskich. Daje ona także bogactwo

informacji o ówczesnych uczestnikach życia politycznego, uwzględniając ich aspiracje, poglądy, charakter i powiązania. Jest to bardzo cenne dla dalszych badań.

Za szczególnie istotny fragment tej książki uznaję zakończenie, zaskakująco zwięzłe, ale tym silniej przekonujące do wyrażanych tam opinii na temat ogólnych mechanizmów politycznych w epoce stanisławowskiej. Tu w pełni podzielałm pogląd, który i sam już wcześniej wielokrotnie wyrażałem, że w okresie rządów Rady Nieustającej nastąpiło ograniczenie roli sejmikowych inicjatyw, które w warunkach „partyjnej” dyscypliny nie miały szans realizacji. W tej sytuacji instrukcje i lauda sejmikowe pozostają świadectwem poglądów lokalnych liderów szlacheckich, ale wyrażanych właściwie tylko na sejmikach. W trakcie sejmowych obrad zaś ci sami przywódcy, już jako przedstawiciele sejmików, rezygnowali z obrony, czy nawet prób przedstawienia tych postulatów. Ta skala podporządkowania się oczekiwaniom głównych decydentów życia politycznego najbardziej widoczna jest oczywiście w partii rządzącej, czyli w obozie królewsko-ambadorskim. Słuszne również jest stwierdzenie, że w zakresie realizacji własnych postulatów przedstawiciele Wielkopolski wykazywali mniejszą determinację od reprezentantów Wielkiego Księstwa Litewskiego, którzy mieli swoje sesje prowincjonalne, pozwalające na uzgadnianie stanowisk i skuteczne forsowanie postulatów. Uzasadniona jest też ogólna konstatacja, że posłowie wielkopolscy szczególnie chętnie angażowali się w dyskusje w izbach połączonych, co dawało większą możliwość zaprezentowania się i zdobycia uznania przywódców partyjnych. Warto tu jednak było dodać, że te wystąpienia nie miały raczej większego znaczenia politycznego i sprowadzały się do popisów oratorskich, które skutecznie wyczerpywały i tak zbyt krótki czas obrad. Należy też zgodzić się z poglądem, że w omawianym okresie rządów Rady Nieustającej narastało wśród sejmujących i sejmikujących przekonanie o możliwości naprawy systemu tylko poprzez wydłużenie obrad sejmów, poprzez zagwarantowanie czasu na przedstawianie postulatów sejmików.

Kończąc te rozważania nad tymi bardzo wartościowymi pracami Michała Zwierzykowskiego i Witolda Filipczaka, należy podkreślić, że stanowią one istotny postęp w badaniach nad życiem sejmikowym Wielkopolski, czy nawet całej Rzeczypospolitej. Wynika to przede wszystkim z wykorzystania bardzo bogatej bazy źródłowej, co pozwoliło na dokonanie istotnego postępu w poznaniu zagadnień sejmikowych. Dzięki źródłowemu charakterowi tych prac udało się zweryfikować wiele wcześniej obowiązujących poglądów. Jednocześnie skorygowano wiele błędnych informacji, pojawiających się w literaturze przedmiotu (nie sposób niestety wskazać ich tu w tak krótkim tekście). Warto tu podkreślić, że te polemiczne i korygujące uwagi obydwu autorów zostały nie tylko udokumentowane, ale również podane z dużą kulturą, bez zbędnych emocji i ostrych sformułowań, które zastąpiła forma prostego wskazania błędu, łączona czasem z próbą wyjaśnienia źródeł jego powstania. W moim przekonaniu jest to właściwa postawa badacza.

Omawiane tu książki stanowią nie tylko istotny postęp w dotychczasowych badaniach nad zagadnieniami życia sejmikowego, czy nad układem sił politycznych na lokalnym szczeblu województw wielkopolskich. Dzięki indeksom osobowym można też śledzić polityczne zaangażowanie szlachty wielkopolskiej, czy nawet próbować porównania pozycji poszczególnych rodzin w początkach i końcu XVIII wieku. Książki te ujawniły też sens dalszych prac nad poznaniem mechanizmów życia politycznego na szczeblu regionalnym poprzez badanie materiałów sejmikowych. Dlatego winny stanowić wstęp i zachętę do dalszych badań, ukazując też skuteczną metodę ich prowadzenia. Tu warto poprzeć propozycję Michała Zwierzykowskiego, by monografie sejmikowe zawsze poprzedzała edycja źródeł sejmikowych (s. 338). Dobitnie pokazały też konieczność kontynuowania wysiłków na rzecz poznania przemian w dłuższym okresie, przynajmniej w skali całego XVIII wieku. Przykładem tego jest chociażby kwestia sejmików relacyjnych, tak ważnych za Augusta II i praktycznie nieznanych za Stanisława Augusta. Mamy już pełną prezentację lat 1696–1732 i 1778–1786, czyli w sumie prawie pół wieku. Pozostało jednak jeszcze obszerne pole dla dalszych badań, w tym cały okres panowania Augusta III. Dopiero wypełnienie pozostałych luk pozwolić może na śledzenie procesów zmian w charakterze zgromadzeń sejmikowych, efektach prac i ich prawnych uwarunkowaniach. Dogłębne poznanie życia sejmikowego Wielkopolski w ciągu całego wieku powinno otworzyć możliwość rozszerzenia tych badań na obszar całej Rzeczypospolitej, co zapowiadają już wyniki badań Witolda Filipczaka. Analiza życia sejmikowego na przestrzeni całego wieku pozwoli też na śledzenie dróg awansu politycznego poszczególnych przedstawicieli szlachty. Otworzy to również możliwość ukazania procesu dojrzewania politycznego społeczeństwa szlacheckiego w XVIII wieku, który doprowadził do *łagodnej rewolucji* Sejmu Czteroletniego.

Bibliografia

- Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. Lata 1696–1732*, wyd. Michał Zwierzykowski, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2008.
- Filipczak W., *Aktywność sejmikowa regalistów w województwie rawskim w latach 1780–1786*, „Rocznik Łódzki” 2010, t. 57.
- Filipczak W., *Ekonomie litewskie w polityce sejmikowej Stanisława Augusta po upadku Antoniego Tyzenhauza (1780–1783)*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2006, R. V, nr 1(9).
- Filipczak W., *Sejm 1778 roku*, Warszawa 2000.
- Filipczak W., *Sejmiki województwa plockiego 1780–1786*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2006, R. VIII, nr 2.
- Filipczak W., *Sejmiki ziemi czerskiej 1780–1786*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2010, R. IX, nr 1.
- Filipczak W., *Stronictwo regalistyczne w województwie kijowskim 1780–1782*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2009, R. VIII, nr 1.
- Filipczak W., *Życie sejmikowe prowincji wielkopolskiej w latach 1780–1786*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2012.

- Zwierzycowski M., *Komisja Skarbowa Poznańska. Z dziejów sejmikowej administracji i sądownictwa skarbowego w Wielkopolsce w XVII–XVIII wieku*, Poznań 2003.
- Zwierzycowski M., *Funkcjonowanie samorządu województw poznańskiego i kaliskiego od XVI do XVIII wieku*, [w:] *Sejmik wielkopolski*, red. A. Kamiński, Jarocin – Szczecin 2008.
- Zwierzycowski M., *Samorząd sejmikowy województw poznańskiego i kaliskiego w latach 1696–1732*, Poznań 2010.
- Zwierzycowski M., *Sejmik województw poznańskiego i kaliskiego w latach 1696–1702*, „Scripta Minora”, t. 4, red. B. Lapis, Poznań 2006.
- Zwierzycowski M., *Wydawanie akt sejmikowych Rzeczypospolitej szlacheckiej – dorobek edytorski oraz refleksje nad klasyfikacją źródeł do dziejów osiemnastowiecznych sejmików*, „Wiek Oświecenia”, t. 27, s. 26–45.